

Het Nederlandse volk volgens de NSB

Een onderzoek naar de connectie tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap volgens de NSB

Naam: Koen Mackaaij

Studentnummer: S1022388

Datum: 15 juni 2023

Cursus: Bachelorwerkstuk Geschiedenis LET-GESB3100

Cursus coördinator: M. M. A. Ramakers

Begeleider: S. J. Ploeg

Aantal woorden: 9033

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Bronnen en Methode.....	7
Hoofdstuk 1, De volkskunde.....	10
Hoofdstuk 2, De NSB-ideologie.....	14
Hoofdstuk 3, <i>Volk en Vaderland</i> en <i>Het Nationale Dagblad</i>.....	17
Conclusie.....	23
Bibliografie.....	25

Inleiding

Er wordt vaak gezegd dat er voor fascisme en nationaalsocialisme nooit echt een serieuze voedingsbodem is geweest in Nederland. Eigenlijk leek alleen de NSB een bedreiging te kunnen vormen voor de politieke orde in het land.¹ Er zijn vandaag de dag echter nog steeds politieke partijen en bewegingen met bepaalde nationalistische en radicale ideeën. Kijken naar de manier waarop dit soort sentimenten in het verleden werden tentoongespreid, kan ons ook veel vertellen over de huidige sentimenten. Dit bachelorwerkstuk kijkt daarom naar de manier waarop de NSB een Nederlandse nationale identiteit heeft geconstrueerd en gepresenteerd in hun propaganda. Hierbij ligt de focus vooral op de manier waarop deze identiteit terugkomt bij beschrijvingen over het Nederlandse landschap. De propaganda van de NSB die hiervoor wordt gebruikt zijn kranten, weekbladen, pamfletten en andere publicaties van NSB-auteurs.

Nationalisme en nationale identiteiten is een onderwerp dat veelvuldig is onderzocht door historici en andere onderzoekers. Nationale geschiedschrijving is erg verbonden met “nation building” processen in Europa. Veel Europese landen hebben gebruik gemaakt van het verleden als inspiratiebron voor het construeren van nationale identiteiten, en de geschiedschrijving is daar erg handig voor geweest.² Binnen het onderzoek naar nationalisme is de constructivistische benadering bij uitstek de meest invloedrijke benadering van de afgelopen decennia geworden. Deze benadering gaat ervanuit dat naties en nationale gemeenschappen (en nationale identiteiten) constructies zijn, die aan de hand van verhalen, discoursen, mythes, symbolen en verbeeldingen gevormd zijn.³ Deze constructivistische benadering zal ook worden gebruikt in dit onderzoek, om te kijken wat voor nationale identiteit de NSB probeerde te propaganderen.

De focus van onderzoek naar identiteit in fascistische en nationaalsocialistische propaganda ligt vaak op de manier waarop Joden werden gerepresenteerd (vooral bij de vijandbeelden in nationaalsocialistische propaganda, aangezien deze variant van de fascistische ideologieën het meest uitgesproken antisemitisch was). Dat er veel werd gekeken naar antisemitische elementen in fascistische en nationaalsocialistische teksten en beelden is natuurlijk niet vreemd gezien de desastreuze gevolgen die deze Jodenhaat heeft gehad in de Tweede Wereldoorlog. De inhoud van fascistische en nationaalsocialistische propaganda is echter veel breder, er werden namelijk niet alleen maar beelden geschetst over “de (vijandige) ander”, maar er kwamen ook veel zelfbeelden van de makers naar voren.

Afbeelding op het voorblad: H. Reydon, *Boerenland in Boerenhand* (Utrecht 1936).

¹ J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) blz. 32.

² S. Berger. & C. Conrad, *The past as history: national identities and historical consciousness in modern Europe* (Basingstoke 2015) blz. 1.

³ S. Berger & E. Storm, ‘Introduction: *Writing the History of Nationalism* – in what way, for whom and by which means?’ in: S. Berger & E. Storm (Eds.), *Writing the History of Nationalism* (New York 2019) blz. 1-18, aldaar 8-12.

Hierbij moet er worden gedacht aan de toegeschreven betekenissen van de identiteit, de cultuur en het leefgebied van de makers van deze propaganda.

Deze vele verschillende onderwerpen worden (met een bepaalde politieke agenda in gedachten) vaak verbonden met elkaar. De Britse historicus Aristotle Kallis (expert op het gebied van fascistische en nationaalsocialistische propaganda) stelt bijvoorbeeld dat de propaganda over het 'ideale vaderland', volgens de Duitse nationaalsocialistische partij, bestaat uit drie elementen. Deze elementen zijn *societal*, *territorial* en *missionary*. *Societal* had vooral te maken met het marginaliseren van bepaalde bevolkingsgroepen (voornamelijk de Joodse gemeenschap). *Territorial* propaganda ging voornamelijk over het vermeende verbond wat er bestond tussen de natie (of het volk) en hun grondgebied. *Missionary* sloeg vooral op de rol die de natie moest spelen op het internationale toneel.⁴ Discriminatie van bepaalde bevolkingsgroepen (iets wat voornamelijk past binnen het *societal* element van deze propaganda), werd echter verbonden met alle drie de elementen. Rob Baum stelt bijvoorbeeld dat het territoriale idee van "Lebensraum" direct in verband staat met identiteitsvorming. Volgens het idee van "Lebensraum" moest namelijk veel grondgebied worden teruggewonnen voor de 'Duitsers'. Indirect betekende dit dus dat andere bevolkingsgroepen (met name Joden) hiervoor moesten wijken.⁵

Er is niet alleen onderzoek gedaan naar het verband tussen identiteitsvorming en het territoriale aspect in de Duitse nationaalsocialistische propaganda, maar ook naar de propaganda van de grootste nationaalsocialistische beweging in Nederland: De NSB. Onderzoek naar de NSB heeft lange tijd op een laag pitje gestaan totdat de historici Robin te Slaa en Edwin Klijn recentelijk een uitgebreid tweedelig werk uitbrachten over de NSB (deel 1 verscheen in 2009 en deel 2 in 2021).⁶ De inhoud van dit werk is erg breed en beslaat vrijwel alle aspecten van de NSB. Het was hiermee ook de eerste volledige studie naar de NSB. Dit werk sluit aan op veel internationale literatuur van de laatste tijd. Het algemene idee binnen deze literatuur is namelijk dat veel fascistische bewegingen werden voortgedreven door duidelijke idealen, en dit is ook een van de uitgangspunten van Klijn en Te Slaa.⁷ Hiermee ging dit werk tegen het oudere algemene idee over de NSB in. Er werd namelijk gedacht dat de NSB bestond uit een groep mislukkelingen die zich vooral uit onvrede bij de NSB hadden aangesloten. Dit werk sluit zich daarentegen aan bij het idee dat de NSB niet simpelweg als een protestpartij of tegenpartij (die later radicaliseerde) beschouwd moet worden, maar dat deze partij vanaf het begin af aan wel degelijk een zeer fascistisch karakter had met hele duidelijke idealen.⁸

⁴ A. Kallis, *Nazi Propaganda and the Second World War* (Palgrave Macmillan 2005) blz. 65.

⁵ R. Baum, 'Deconstruction of National Identity in the Third Reich: Nazisprache und Geopolitik', *National Identities*, 8:2, (2006) blz. 95-112, aldaar 100.

⁶ J. Damsma, 'Radicaal tot op het bot - Robin te Slaa en Edwin Klijn, De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935 (Boom; Amsterdam 2009)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:3 (2010) blz. 472-473, aldaar 472.

⁷ Ibidem, blz. 472.

⁸ Ibidem, blz. 472.

Daarnaast komen er een aantal interessante zaken terug over de territoriale visie van de NSB in dit werk. Om te beginnen waren er wel een aantal belangrijke verschillen tussen de territoriale visies van de NSB en de NSDAP. In tegenstelling tot het Duitse idee van “Lebensraum”, had de NSB een meer gematigde visie wat betreft het veroveren van nieuw grondgebied. Het toenmalige territorium (inclusief de koloniën) moest daarentegen wel met hand en tand worden verdedigd volgens de NSB. Daarnaast werden Vlamingen en veel Zuid-Afrikanen als stamverwanten gezien, en daarmee werden zij beschouwd als de natuurlijke bondgenoten van de Nederlanders.⁹ Aan de andere kant waren er ook overeenkomsten tussen de nationale identiteitsvorming van de NSB en de Duitse tegenhanger. Sterker nog, er waren zelfs veel overeenkomsten met de Nederlandse identiteit zoals die werd gerepresenteerd volgens de Nederlandse volkskundigen uit die tijd. Na de oorlog verbaasden veel van deze volkskundigen zich namelijk over het feit dat veel van hun centrale concepten zo gemakkelijk konden worden verwerkt in de nationaalsocialistische propaganda van de Duitsers.¹⁰ De historica Barbara Henkes (die veel onderzoek heeft gedaan naar de Nederlandse volkskunde) verklaarde de kwetsbaarheid van de volkskunde voor het nationaalsocialisme, door te stellen dat deze (nog jonge) wetenschap over weinig institutionele kaders beschikte die het onderzoek van de nodige kritiek kon voorzien, in combinatie met het feit dat deze wetenschap zich ook bezighield met het in kaart brengen van cultuurgroepen op basis van etnische kenmerken.¹¹

Robin te Slaa en Edwin Klijn hebben in hun omvangrijke werk over de NSB aangegeven dat de verheerlijking van het platteland en het “natuurlijke” boerenleven ten opzichte van de vervreemdende stadscultuur een belangrijk onderdeel was van de Duitse nationaalsocialistische ideologie. Dit werd ook wel het *völkische* gedachtengoed genoemd en het werd gebruikt om het Duitse volk af te zetten tegen de ‘ontwortelde’ anderen (zoals Joden, zigeuners en homoseksuelen). De onlosmakelijke verbintenis tussen het volk en het grondgebied waar het oorspronkelijk vandaan zou komen werd door de Duitsers ook wel het idee van *Blut und Boden* genoemd (“bloed en bodem” in het Nederlands). Dit soort denkbeelden over het platteland hadden dus een direct verband met de identiteitsvorming. Ondanks dat de NSB in de begindagen nog niet expliciet aangaf dat de definitie van het “volk” gebaseerd was op racistische criteria, verschenen er al wel artikelen met een *völkisch* karakter in hun weekblad *Volk en Vaderland*.¹² Vanaf 1936 vond er een ideologische radicalisering plaats binnen de NSB. Er verschenen

⁹ E. Klijn & R. Te Slaa, *De NSB / [Deel 1], Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. (Amsterdam 2009) blz. 129-131.

¹⁰ P. Margry & H. Roodenburg, *Reframing Dutch culture: between otherness and authenticity* (Aldershot 2007) blz. 262.

¹¹ B. Henkes, ‘Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde’ in: F. van Vree, B. Henkes, & M. Eickhoff (Eds.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950*. Elfde Jaarboek Oorlogsdocumentatie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen 2000) blz. 62-94, aldaar 89.

¹² Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 1]*, blz. 302-304.

steeds meer stukken die aansloten op de rassenleer-theorie in bladen zoals *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad*.¹³

Dit onderzoek kijkt naar de representatie van de Nederlandse nationale identiteit in de propaganda van de NSB. Een analyse van de volledige representatie van de Nederlandse nationale identiteit is te breed voor de omvang van dit onderzoek, en daarom wordt er gefocust op de territoriale elementen in de propaganda. Concreet wordt hiermee bedoeld dat er aan de hand van een discoursanalyse wordt gekeken naar de plaats die het Nederlandse landschap inneemt binnen het discours van de Nederlandse nationale identiteit bij de propaganda van de NSB. Er zal ook worden gelet op het feit of er al vanaf het begin werd gesproken over zogeheten ‘duidelijk idealen’ in deze propaganda. Binnen het huidige state-of-the-art heerst namelijk het idee dat de NSB wel degelijk al hele duidelijke fascistische en nationaalsocialistische idealen verkondigde vanaf het begin en dus niet simpelweg een protestpartij of tegenpartij was. Er kan dan worden gekeken of dit van toepassing is bij de propaganda die voor dit onderzoek wordt onderzocht. Deze propagandamiddelen zijn pamfletten, andere korte publicaties en artikelen uit de bladen: *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad*.

Er is al veel onderzoek gedaan naar de inhoud van dit soort propagandamiddelen, zo schreef taalwetenschapper M. C. van den Toorn in 1991 het boek: *Wij melden u den nieuwen tijd*. Dit uitgebreide onderzoek naar het taalgebruik van de NSB in allerlei verschillende soorten tekstuele propaganda concludeerde dat dit taalgebruik niet echt doordrong tot de Nederlandse bevolking, maar dat er wel sprake was van een bepaald NSB-jargon waarbij sommige woorden en woordgroepen eigenlijk alleen door de NSB veelvuldig werden gebruikt (bijvoorbeeld: Germanje, volksch, levensruimte en ‘bloed en bodem’), en dat de bruikbaarheid van sommige ‘besmette’ woorden voor veel Nederlanders ook was verminderd sinds de oorlog (bijvoorbeeld: ariër, ras Germaansch en cultuur).¹⁴ Bovendien is er ook veel onderzoek verricht wat specifiek ging over de inhoud van artikelen uit *Volk en Vaderland*, bijvoorbeeld over antisemitische stereotypen die terugkomen in de stripverhalen van dit weekblad.¹⁵ Er is echter nog niet zoveel aandacht besteed aan de beschrijvingen van het Nederlandse landschap in combinatie met de Nederlandse identiteit in dit soort bronnen.

De centrale vraag van dit onderzoek is: Wat is de connectie tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap in propaganda van de NSB tussen 1933 en 1945? Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van drie deelvragen, die het discours allemaal vanuit een andere hoek bekijken. Deze deelvragen worden ook alle drie behandeld in een apart hoofdstuk. De eerste deelvraag bekijkt hoe er tijdens de opkomst van de NSB werd gedacht over het verband tussen het Nederlandse landschap en de Nederlandse nationale identiteit door Nederlandse volkskundigen, aangezien hun ideeën schijnbaar

¹³ E. Klijn & R. Te Slaa, *De NSB / [Deel 2], Twee werelden botsen, 1936-1940*. (Amsterdam 2021) blz. 474.

¹⁴ M. C. van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd* (Den Haag 1991) blz. 376-377.

¹⁵ K. Ribbens, ‘Picturing anti-Semitism in the Nazi-occupied Netherlands: anti-Jewish stereotyping in a racist Second World War comic strip’, *Journal of Modern Jewish Studies*, 17:1 (2018) 8-23.

erg makkelijk konden worden verwerkt in nationaalsocialistische propaganda.¹⁶ De tweede deelvraag zal gaan over de manier waarop het landschap terugkomt in de algemene idealen van de NSB, en hoe zich dit verhoudt tot de Nederlandse identiteit. In de derde deelvraag wordt er vervolgens gekeken in hoeverre deze idealen met betrekking tot het landschap terugkomen in de bladen *Volk en Vaderland* en *het Nationale Dagblad*. De drie deelvragen luiden:

Deelvraag 1: Hoe verbonden Nederlandse volkskundigen tijdens de eerste helft van de vorige eeuw het landschap met de Nederlandse identiteit?

Deelvraag 2: Hoe verbond de NSB haar idealen over de Nederlandse nationale identiteit met het landschap en hoe werd de NSB hierbij geïnspireerd door de Nederlandse volkskundigen?

Deelvraag 3: Op wat voor manier(en) werd de Nederlandse nationale identiteit gerepresenteerd in artikelen over het Nederlandse landschap in de NSB-bladen *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* tussen 1933 en 1945?

Bronnen en Methode

De bronnen die voor dit onderzoek worden gebruikt zijn secundaire literatuur, en dus primaire bronnen in de vorm van krantenartikelen en ander geschreven werk van NSB-leden. De eerste deelvraag zal voornamelijk worden beantwoord door middel van secundaire literatuur over de Nederlandse volkskunde in de eerste helft van de vorige eeuw, en dan met name het werk van de historica Barbara Henkes. De tweede deelvraag, waarin de idealen van de NSB centraal staan, zal worden beantwoord door middel van geschreven werk van prominente NSB'ers (pamfletten en korte boekjes) en biografieën van een aantal prominente NSB-leden. En in de derde deelvraag wordt er dus gebruik gemaakt van artikelen uit de NSB bladen: *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad*. Zo worden er dus verschillende soorten bronnen gebruikt om de verschillende perspectieven van de drie deelvragen te behandelen.

Volk en Vaderland was een weekblad dat verscheen van 1933 tot en met 1945. Dit blad was tevens persoonlijk eigendom van NSB-leider Anton Mussert. In 1935 was de oplage al 23.000, en hiermee bracht het ook veel geld op voor de NSB. Het blad heeft meerdere hoofdredacteuren gehad, een van de bekendste redacteuren was de letterkundige George Kettmann jr., die eigenaar was van de eerste uitgesproken nationaalsocialistische uitgeverij van Nederland; De Keurkamer.¹⁷ *Het Nationale Dagblad* was aanvankelijk minder succesvol dan *Volk en Vaderland*. Het werd uitgegeven van 1936 tot en met 1945, en na de eerste 2 jaar had de krant niet genoeg abonnees om de kosten te dragen (in 1938 waren

¹⁶ Margry & Roodenburg, *Reframing Dutch culture*, blz. 262.

¹⁷ Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 1]*, blz. 184-185.

het er 12.500 van de benodigde 20.000). Politicus (en prominent NSB-lid) M. Rost van Tonningen wist de krant echter te redden dankzij onderhandelingen met de Duitsers over de aanvoer van goedkoper papier.¹⁸ Diezelfde Rost van Tonningen was aanvankelijk ook de hoofdredacteur van de krant. Daarnaast was hij een voorstander van een Groot-Duits rijk waarin Nederland volledig was geannexeerd. Hiermee botste hij met de ideeën van Mussert, aangezien Mussert liever een soort Germaans Statenbond voor ogen zag, met daarin een zelfstandig Nederland.¹⁹ Deze onenigheid binnen de NSB-ideologie zal ook aan bod komen in de tweede deelvraag, aangezien biografieën van deze beide politici worden behandeld in deze deelvraag.

Voor de discoursanalyse van de selecteerde bronnen zal er gebruik worden gemaakt van het boek: *De taal van de geschiedenis, Hoe historici lezen en schrijven* van de Belgische historicus Marnix Beyen. Dit boek is een handboek waarin heel duidelijk wordt uitgelegd hoe een goede discours analyse moet worden toegepast. Een discoursanalyse kan nieuw licht laten schijnen op de manier waarop de NSB aan hand van hun taalgebruik een Nederlandse nationale identiteit proberen te construeren, aangezien het immers bekend is dat taal een grote rol kan spelen bij het creëren van de sociale realiteit.²⁰ Er zijn een aantal belangrijke elementen uit het boek die dus ook worden gebruikt bij dit onderzoek.

Ten eerste moet er worden gekeken naar het genre en statuut, zoals Beyen dat noemt. Dit is algemene informatie over de tekst, zoals wat voor soort tekst het is (uit welk boek, welke krant, etc.), en wie het geschreven heeft. Bij dit onderzoek wordt hier het minst uitgebreid naar gekeken, aangezien alle bestudeerde teksten in dit onderzoek bestaan uit krantenartikelen, pamfletten en andere publicaties van NSB'ers, die allemaal van dezelfde politieke beweging afkomen, én omdat er dus vanuit kan worden gegaan dat de auteurs allemaal dezelfde ideologie aanhingen. Hiermee is dus een groot gedeelte van het onderdeel 'genre en statuut' min of meer hetzelfde voor alle teksten. Het tweede element is de relatie tussen de auteur en het publiek. Is er een grote afstand tussen het publiek en de auteur? Welk lezerspubliek heeft de auteur voor ogen (wie spreekt hij aan)? Hierbij wordt er ook gelet op in- en uitsluiting; wie hoort er wel bij, en wie niet? De verwachting is dat de teksten zich vooral op het Nederlandse volk zullen richten, of wellicht op de Nederlandse boeren in het bijzonder. Het volgende element wordt door Beyen "het woord" genoemd. Hierbij wordt er op semantisch niveau gekeken naar de positieve of negatieve connotaties van de metaforen en stijlfiguren die terugkomen in de tekst. Beyen spreekt bovendien ook nog van het element "de zin". Bij dit onderdeel wordt er vooral gelet op de agency/agencies die terugkomen in een tekst; wie of wat wordt gepresenteerd als de bepalende en/of besturende factor in de tekst? En welke machtsverhoudingen blijken hieruit?²¹ Op dit niveau wordt er ook gekeken naar essentialistische bloed-en-bodem concepten die terugkomen in de teksten. Al met al

¹⁸ Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 2]*, blz. 553.

¹⁹ Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 1]*, blz. 26.

²⁰ M. Beyen, *De taal van de geschiedenis. Hoe historici lezen en schrijven* (Leuven 2019) blz. 24.

²¹ *Ibidem* blz. 122-126.

moeten deze elementen in staat zijn om te laten zien wat voor soort discourse(n) er over de Nederlandse nationale identiteit terugkomen in de bronnen, en hoe de NSB eventueel gebruik maakt van (noties over) het Nederlandse landschap om een nationale identiteit te construeren.

Alle artikelen van deze NSB-bladen zijn beschikbaar via de website Delpher. Om tot een interessante en representatieve verzameling van bronmateriaal te komen over de NSB-idealen, met betrekking tot het Nederlandse landschap, is er voor de zoektermen: “bloed en bodem” en “boerenland” gekozen. De termen “landschap” of “platteland” zijn namelijk vrij algemeen en het is interessanter om begrippen te gebruiken die meer aansluiten bij het taalgebruik van de NSB. De termen “bloed en bodem” en “boerenland”, zijn hier voorbeelden van aangezien deze begrippen veelvuldig terugkwamen in teksten van de NSB. Het bloed en bodemsentiment was namelijk erg prominent aanwezig binnen de NSB-ideologie, en het begrip “boerenland” komt terug in de slogan: “Boerenland in boerenhand” Deze slogan werd veelvuldig aangehaald door de jurist Hermannus Reydon, die naast prominent NSB-lid, ook nog een tijdje redacteur is geweest van *Volk en Vaderland*. De NSB gebruikte deze leus om aan te geven dat het land waar de boeren op werkten geen beleggingsobject kan zijn, maar altijd in eigendom moest zijn van de boeren.²² In de tweede deelvraag wordt er ook gebruik gemaakt van een boekje dat deze slogan ook als naam draagt (boerenland in boerenhand), en wat ook door Reydon zelfs is geschreven. Daarnaast wordt er bij deze deelvraag ook gekeken naar twee andere primaire bronnen van de hand van Reydon, en nog drie werken van NSB-lid E. J. Roskam, die bekend stond als de voornaamste vertolker van bloed-en-bodem-denkbepelden binnen de NSB.²³ Dit zestal werken zullen waarschijnlijk veel vertellen over de connectie tussen het Nederlandse landschap en de Nederlandse identiteit binnen de NSB-ideologie, en lijken daarom erg geschikt voor het beantwoorden van de tweede deelvraag.

Om voor deze zoektermen geschikte resultaten te vinden op Delpher, is er gebruik gemaakt van booleaanse zoekoperatoren. Zo is de zoekterm “bloed en bodem” tussen dubbele aanhalingstekens gezet, zodat er alleen wordt gezocht naar artikelen waar deze groep woorden ook exact in die volgorde terugkomen. Bij *Volk en Vaderland* leverde de zoekterm “bloed en bodem” 81 resultaten op, en bij *Het Nationale Dagblad* waren dat er 130. De zoekterm boerenland (hiervoor waren geen aanhalingstekens nodig in de zoekbalk) leverde bij *Volk en Vaderland* 120 resultaten op en bij *Het Nationale Dagblad* 172. Dit zijn in totaal te veel resultaten om allemaal uitgebreid te onderzoeken en daarom is er voor dit onderzoek gekozen om een steekproef toe te passen. Er wordt bij beide zoektermen één artikel van beide kranten gekozen per jaargang. Ter illustratie; van het jaartal 1940 zijn er dus vier artikelen bestudeerd, twee artikelen over “bloed en bodem” (één uit *Volk en Vaderland* en één uit *Het Nationale Dagblad*), en twee artikelen over “boerenland” (ook weer één uit *Volk en Vaderland* en één uit *Het Nationale Dagblad*). Bij de krant *Volk en Vaderland* waren er voor beide zoektermen geen zoekresultaten voor het

²² Beyen, *De taal van de geschiedenis*, blz. 392.

²³ Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 1]*, blz. 304.

eerste en laatste jaargang (1933 en 1945). Dus er zijn in totaal 22 artikelen gelezen uit deze krant. Bij *Het Nationale Dagblad* zijn er geen resultaten voor de jaargangen: '36, '37, '38 en '45 bij de zoekterm “bloed en bodem”. Bij de zoekterm “boerenland” waren er opvallend genoeg ook geen resultaten voor deze exacte jaartallen bij *Het Nationale Dagblad*. Dit levert dus $12 + 22 = 34$ krantenartikelen die zullen worden onderzocht.

Hoofdstuk 1, De Volkskunde

Dit hoofdstuk gaat over de rol(len) die de Nederlandse volkskundigen in de eerste helft van de vorige eeuw toeschreven aan het Nederlandse landschap binnen de Nederlandse nationale identiteit. Het gaat er om welk verband deze volkskundigen zagen tussen het Nederlandse landschap en de Nederlandse identiteit. Dit is interessant voor dit onderzoek, aangezien veel concepten en ideeën die veelal gebruikt werden binnen volkskundig onderzoek later ook terugkwamen bij het fascisme en nationaalsocialisme. Zoals al eerder in de inleiding is gezegd, waren veel volkskundigen ook geschrokken over het feit dat een aantal van de centrale concepten zo gemakkelijk konden worden verwerkt in nationaalsocialistische propaganda.²⁴ Dit is wellicht echter niet heel verrassend wanneer men zich realiseert dat veel essentialistische ideeën over volk, stam en ras zich manifesteerden in bijna iedere wetenschappelijke discipline tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw, ook buiten Duitsland. Onderzoek heeft ook uitgewezen dat het beeld van een strakke tweedeling in de Tweede Wereldoorlog tussen een ‘foute’ wetenschap, die in dienst stond van het nationaalsocialisme, en een ‘goede’ objectieve wetenschap niet heel verhelderend is. Er was juist sprake van een grijs gebied van ideeën en uitgangspunten die werden gebruikt door zowel wetenschappers die zich verzetten tegen het nationaalsocialisme, als wetenschappers die het omarmden.²⁵ In dit hoofdstuk is er dus gekeken welke van deze concepten en ideeën van de volkskunde ook goed konden worden verwerkt in nationaalsocialistische propaganda.

Voordat er kan worden begrepen waarom er zo veel raakvlakken waren tussen de volkskunde en het nationaalsocialisme, moet er eerst gekeken worden naar wat de volkskunde toentertijd precies inhield. Volkskunde (wat ook wel bekend stond als folklore) richtte zich in de eerste helft van de vorige eeuw voornamelijk op het inventariseren en documenteren van een authentieke volkscultuur.²⁶ Deze studie is een reactie op het moderniseringsproces. Zaken zoals verstedelijking, industrialisatie en een groeiende rol van een centrale overheid zorgden voor veel veranderingen, die niet alleen zorgden voor optimisme, maar ook voor onzekerheid over de toekomst en angst voor het verlies van bestaande gebruiken en verhoudingen. De Eerste Wereldoorlog en de economische crisis van de jaren dertig vergrootte deze

²⁴ P. Margry & H. Roodenburg, *Reframing Dutch culture*, blz. 262.

²⁵ B. Henkes, *Uit liefde voor het volk: volkskundigen opzoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005) blz. 20-21.

²⁶ *Ibidem*, blz. 22.

onzekerheden.²⁷ Als reactie op de ‘negatieve’ kanten van de modernisering werd er veel interesse getoond voor de ‘authentieke volkscultuur’. Deze cultuur werd toentertijd beschouwd als de ‘ondergrond’ van de natie en zou in nauw verband staan met de natuur, dit uitgangspunt is heel interessant voor dit onderzoek, aangezien de connectie tussen het landschap en de nationale identiteit centraal staat. Daarnaast zou er een soort tijdloze en onveranderlijke volkskarakter/volksziel tot uitdrukking komen bij deze volkscultuur. Aan de hand van deze ‘volksziel’ zouden de Nederlanders in directe verbinding staan met hun voorouders en daardoor de kracht kunnen vinden voor het herstel en behoud van een ‘gezonde’ samenleving. Om ervoor te zorgen dat deze volkscultuur niet verloren raakte, hielden de volkskundigen zich bezig met onderzoeken van deze ‘authentieke’ volkscultuur.²⁸

Deze essentialistische insteek (met het gebruik van termen zoals ‘volksaad’, ‘volksstammen’ en ‘raseigenheden’), zorgde ervoor dat de volkskunde na de oorlog bekend kwam te staan als een ‘foute’ wetenschap. Om de wetenschappelijke integriteit van de volkskunde te behouden is er toen geprobeerd om een onderscheid te maken tussen een ‘wetenschappelijke’ volkskunde en een ideologische/nationaalsocialistische volkskunde.²⁹ Na de oorlog zijn er ook een aantal prominente Nederlandse volkskundigen terechtgesteld wegens samenwerking met de Duitse bezetters en/of gezindheid met het nationaalsocialisme. Er waren echter ook prominente leden die bekend stonden als overtuigde bestrijders van het nationaalsocialisme.³⁰ Het is volgens historici als Barbara Henkes dus ook niet terecht om de volkskunde als volledig ‘fout’ te erkennen, maar deze discipline was wel kwetsbaar voor het nationaalsocialisme. De volkskunde was een jonge wetenschap die nog op zoek was naar erkenning (en financiering), hierdoor beschikte het over weinig gevestigde institutionele kaders om ambitieuze volkskundigen van kritiek te kunnen voorzien. Dit zorgde ervoor, in combinatie met de praktijk van het in kaart brengen van culturele gemeenschappen op basis van etnische kenmerken, dat deze wetenschap extra kwetsbaar was voor nationaalsocialistische invloeden.³¹

De rest van dit hoofdstuk bestaat uit een vergelijking tussen het werk van de volkskundigen Prof. Jan Pieter Marie Laurens de Vries (1890-1964) en Pieter Jacobus Meertens (1899-1985). Zij lijken namelijk politiek-ideologisch gezien compleet tegenovergesteld te zijn. Piet Meertens was een socialist die een overtuigd bestrijder was van het nationaalsocialisme terwijl De Vries juist sympathieën had voor het nationaalsocialisme, en daar vervolgens ook voor is terechtgesteld na de oorlog.³² Er is voor deze twee volkskundigen gekozen, omdat hun werk (gezien hun politieke oriëntatie) waarschijnlijk een zo’n compleet en breed mogelijk overzicht kan bieden van de volkskundige connectie tussen de Nederlandse identiteit en het landschap. Wanneer er bijvoorbeeld alleen naar een conservatieve en nationalistische

²⁷ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 22-23.

²⁸ Ibidem, blz. 23.

²⁹ Henkes, ‘Voor Volk en Vaderland’, blz. 62.

³⁰ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 12.

³¹ Henkes, ‘Voor Volk en Vaderland’, blz. 89.

³² Ibidem, blz. 62.

volkskundige gekeken wordt, kan er namelijk verwacht worden dat er wellicht meer raakvlakken te vinden zijn tussen de volkskunde en het nationaalsocialisme. Daarom wordt er ook gekeken naar een meer socialistische volkskundige, om zo de “volledige” volkskunde te kunnen analyseren.

De Vries was een man wiens politieke gedachtegoed langzaam is veranderd gedurende zijn carrière. Als student hield hij er nog democratische en feministische ideeën op na, en beschreef hij zichzelf als liberaal.³³ Later in zijn leven kreeg hij echter steeds meer een aversie tegen ‘krachteloze, burgerlijke democratieën’ en steeds meer bewondering voor ‘krachtadig leiderschap’ zoals zich dat in Italië en nazi-Duitsland ontwikkelde.³⁴ Hij werd antidemocratisch en zelfs anti-individualistisch, het individuele belang was volgens hem ondergeschikt aan het belang van de (Germaanse) gemeenschap. Om deze reden bewonderde hij de mannen die bereid waren om te sterven voor hun gemeenschap. Hierin zag De Vries ook de oorsprong van het Germaanse volk, wat volgens hem ook altijd als ‘sterkste’ zegevierde in de geschiedenis. Hierbij zag hij oorlog, strijd en mannelijkheid als essentiële elementen van de Noordwest-Europese (of Germaanse) cultuur.³⁵

Het werk van De Vries focuste zich vooral op de Nederlandse boeren, vissers en schippers aangezien de ‘typerende karaktereigenschappen’ bij hen het beste bewaard waren gebleven volgens De Vries. Deze groepen zouden nog niet bedorven zijn door de nivellerende invloed van schallende radio’s en voorbijsnellende automobielen.³⁶ Bovendien stelde De Vries dat de boeren gehecht waren aan het land waar ze geboren en getogen waren en dat ze direct in contact stonden met de ‘alvoedende aarde’. Daarnaast wijst hij de kosmopolitische asfaltcultuur uit de steden af, en zegt hij over stedelingen dat “hun geest een chaos is en hun ziel een woestijn”.³⁷ De term asfaltcultuur slaat op het feit dat het woord asfalt zich ontwikkeld had tot een negatief symbool voor verstedelijking en onnatuur. In Duitsland werd het woord ‘Asphalt’ gebruikt als tegenstelling van ‘Scholle’ (het land van de boer), en combinaties van dit woord (Asphaltkultur, Asphaltmensch, etc.) werden gebruikt om de verpeste stadscultuur te beschrijven.³⁸ Deze elementen zijn interessant voor dit onderzoek, aangezien de verheerlijking van het platteland en de afkeuring van het stadse leven goed aansluit bij NSB propaganda die in de volgende hoofdstukken zal worden behandeld.

Het werk van De Vries verschilt op een aantal punten met dat van mede-volkskundige Piet Meertens, naar wie het huidige Meertens Instituut (opgericht in 1930) is vernoemd in 1979.³⁹ Een belangrijk uitgangspunt van zijn werk is dat hij de nadruk legde op de samenbindende kracht van het onderzoek

³³ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 127.

³⁴ Ibidem, blz. 167.

³⁵ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 191-193.

³⁶ Ibidem, blz. 158.

³⁷ Henkes, ‘Voor Volk en Vaderland’, blz. 71.

³⁸ Van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd*, blz. 163.

³⁹ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 267.

naar verschillende culturen. De ‘ander’ leren kennen en respecteren was nodig om de mensheid bijeen te houden in tijden van grote politieke en sociale tegenstellingen.⁴⁰

Een ander interessant punt is dat Meertens in zijn bundel *de Nederlandse Volkskarakters* (1938) ook plaats maakte voor de Nederlandse Joden. Aan de ene kant hadden de Nederlandse Joden hun eigen karakter behouden, maar aan de andere kant hadden ze juist ook grote invloed uitgeoefend op het karakter van ons volk, stelde Meertens. Ze vormden volgens Meertens een aparte groep binnen het Nederlandse volksleven, maar wel een die (sinds de middeleeuwen) altijd van groot belang was geweest. Deze opname van de Nederlandse Joden in de bundel is een opvallende keuze in een tijd van groeiend antisemitisme, en kan daarom ook als een politieke verklaring worden gezien.⁴¹

Meertens was werkzaam als secretaris van Jos Schrijnen, voorzitter van de Volkskundecommissie tot zijn dood in 1938. Schrijnen nam een erg stellige positie in tegen het nationaalsocialisme. Zo vond hij bijvoorbeeld dat de Duitsers het Nederlands slechts als een Duits dialect beschouwden en dat ze ‘ons land en onze taal willen annexeren’.⁴² Schrijnen's werk over de Nederlandse volkscultuur bevatte ook meer Keltische elementen dan bijvoorbeeld het werk van De Vries, die meer van een Germaanse oorsprong uitging.⁴³ Ook probeerde Schrijnen het nationaalsocialistische rasdenken uit de volkskunde te bannen, en zich meer te focussen op een soort taal- of cultuurnationalisme. Het lukte Schrijnen echter niet (net als De Vries en Meertens) om het begrip ‘ras’ te vermijden.⁴⁴

Het grote verschil tussen het werk van Meertens en De Vries is dat het werk van Meertens meer rekening leek te houden met de diversiteit van het volk in Nederland. Hierbij werd er gekeken naar de dynamiek tussen verschillende groepen en hij leek op die manier de eenheid binnen het Nederlandse volk te willen bevorderen, volgens historica Barbara Henkes. Om deze reden benoemt ze Meertens ook meer als een ‘insluiter’ terwijl De Vries als een ‘uitsluiter’ wordt beschreven, mede dankzij zijn fixatie met de “bodembebonden” boerenstand.⁴⁵

Toch was er uiteindelijk ook niet echt sprake van een soort tweedeling binnen de volkskunde. Er was geen conservatief en nationalistisch georiënteerde kant, waar De Vries onder zou vallen, en een meer socialistisch georiënteerde kant met Meertens. Zo maakten auteurs in Meertens' bundel: *de Nederlandse Volkskarakters* ook gebruik van de essentialistische termen: volksaard, volksstam en ‘bloed en bodem’.⁴⁶ Bovendien was Meertens ook van de overtuiging dat de authentieke zeden en gewoonten van de plaatselijke bevolking aan het verdwijnen waren en dat onderzoek doen naar deze zuivere oervorm

⁴⁰ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 291.

⁴¹ Ibidem blz. 312-313.

⁴² Ibidem, blz. 307.

⁴³ Ibidem, blz. 153.

⁴⁴ Ibidem blz. 320.

⁴⁵ Henkes, ‘Voor Volk en Vaderland’, blz. 88-89.

⁴⁶ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 318.

van de Nederlandse cultuur, de eenheid van de samenleving kon verbeteren.⁴⁷ Bovendien werd Meertens ook de secretaris van De Vries in 1938 (toen volgde De Vries namelijk Schrijnen op als voorzitter van de Volkskundecommissie) en konden ze goed met elkaar samenwerken, Meertens gaf zelfs een ontlastende verklaring tijdens het proces van De Vries in 1948.⁴⁸ Ondanks hun verschillen, bestonden er dus ook veel overeenkomsten tussen de ideeën die deze twee volkskundigen hadden over de Nederlandse identiteit.

Om terug te komen op de deelvraag die centraal staat in dit hoofdstuk (de connectie tussen identiteit en landschap), dan lijkt de Nederlandse nationale identiteit en cultuur volgens de volkskunde te bestaan uit een soort authentieke oervorm (die vooral op het platteland terug te vinden was). Daarnaast waren er ook invloedrijke volkskundigen zoals De Vries die geloofden in de “bodembebondenheid” van het volk. In dit hoofdstuk is voornamelijk werk van Henkes gebruikt, wat uitsluitend over de volkskunde ging en niet over de NSB. In de volgende hoofdstukken zal er worden gekeken welk van deze essentialistische concepten ook terugkomen in de propaganda (in de vorm van krantenartikelen, pamfletten en korte boekjes) van de NSB.

Hoofdstuk 2, De NSB-ideologie

In dit hoofdstuk staat de tweede deelvraag centraal: Hoe verbond de NSB haar idealen over de Nederlandse nationale identiteit met het landschap en hoe werd de NSB hierbij geïnspireerd door de Nederlandse volkskundigen? Hierbij gaat het om de connectie die de NSB legt tussen de Nederlandse identiteit en het landschap. Ten eerste is er op basis van de biografieën van twee zeer prominente NSB-leden; Anton Mussert (1894-1946) en Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945), in kaart gebracht wat hun persoonlijke idealen waren over de connectie tussen landschap en identiteit. Ten tweede is er een zestal publicaties, geschreven door de vooraanstaande NSB'ers Evert Jan Roskam (1892-1974) en Hermannus Reydon (1896-1943), geanalyseerd. Roskam en Reydon schreven veel over onderwerpen als ‘bloed en bodem’ en de boeren. Deze bronnen zijn pamfletten of korte boekjes waarin politieke ideeën van de NSB voorkomen. De drie publicaties van Reydon heten: *Boerenland in Boerenhand* (1936), *Nationaal-socialisme en de Germaansche volksaard* (1936) en *Wat is Heemkunde* (1944). De publicaties van Roskam heten: *De stem van ons bloed* (1936), *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer* (1939) en *De eenheid van stad en land* (1940). Er wordt vervolgens gekeken in hoeverre de inhoud van deze bronnen aansluit op de concepten en ideeën uit de volkskunde.

De politicus Meinoud Marinus Rost van Tonningen sloot zich pas in 1936 aan bij de NSB, nadat hij eerst jarenlang voor de Volkenbond in Wenen had gewerkt. Tijdens zijn periode in Oostenrijk kreeg hij

⁴⁷ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, blz. 295.

⁴⁸ Henkes, ‘Voor Volk en Vaderland’, blz. 62.

bewondering voor het fascisme, en kreeg hij later zelfs geloof in een radicale variant van het nationaalsocialisme.⁴⁹ Het feit dat Rost van Tonningen zich pas relatief laat aansloot bij de partij en alsnog direct het vertrouwen van Mussert leek te krijgen, zorgde ervoor dat hij bij bepaalde prominente NSB-leden niet zo geliefd was. Ze zagen hem als een indringer die de moeizame opbouw van de partij niet had meegemaakt.⁵⁰ Het vertrouwen van Mussert resulteerde ook in het hoofdredacteurschap van *Het Nationale Dagblad* voor Rost van Tonningen. Aanvankelijk had Rost van Tonningen een nette en voorzichtige krant voor ogen, maar dankzij een tekort aan lezers mondde het al snel uit in een strijdblad vol propaganda. Zo zaten er bijvoorbeeld ook artikelen in over het bloed en bodem principe, waarbij het boerenleven werd verheerlijkt en afkeuring van het stadse leven werd vertoond. En aangezien dit blad ook bekend stond als een spreekbuis van Rost van Tonningen in plaats van de gehele NSB, kan er dus vanuit gegaan worden dat Rost zelf ook achter deze idealen stond.⁵¹

Rost van Tonningen was bovendien ook nog aanhanger van de Germaanse gedachte, hij streefde naar een samensmelting tussen Nederland en Vlaanderen en later ook Duitsland. Deze samenwerking zou gebaseerd moeten zijn op persoonlijk vertrouwen en een gelijk ras.⁵² Dit is een onderwerp waarbij Rost van Tonningen van mening verschilde met Mussert, aangezien Mussert juist liever een soort Germaans statenbond voor ogen had waarin Nederland vrij zelfstandig bleef.⁵³ Desalniettemin zag Mussert de Nederlandse identiteit dus ook als Germaans. Over de toekomst van Nederland zei Mussert het volgende in een toespraak op 30 maart 1935:

“De boeren zullen weer traditiegetrouw hun roeping volgen; arbeiders van hoog tot laag, van directeur tot loopjongen, zullen weer leren beseffen dat zij tezamen in harmonie een taak te vervullen hebben tegenover hun volk. Nieuwe welvaart zal worden opgebouwd; streng, krachtig, maar liefderijk... Het weerbare volk zal zijn bodem, zijn vaderland, zijn imperium zo krachtig mogelijk verdedigen tegen ieder die onze zelfstandigheid of grondgebied wil aantasten”.⁵⁴

Hierbij komt het belang van de boeren en de bodem al naar voren, maar de connectie tussen het landschap en de nationale identiteit van Nederland volgens de NSB is echter nog veel duidelijker terug te zien in pamfletten en korte boekjes die zijn geschreven door Roskam en Reydon.

Evert Jan Roskam was een gereformeerde boerenzoon uit Barneveld die bekend stond als de voornaamste vertolker van de bloed-en-bodem gedachte bij de NSB.⁵⁵ Hermannus Reydon was een

⁴⁹ D. Barnouw, *Rost van Tonningen: fout tot het bittere eind*. (Zutphen 1994) blz. 8.

⁵⁰ Ibidem, blz. 51.

⁵¹ Ibidem, blz. 49-50.

⁵² Ibidem, blz. 34.

⁵³ Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 1]*, blz. 26.

⁵⁴ Toespraak van Mussert op 1 april 1935 in het RAI Amsterdam, uit: J. Meyers, *Mussert, een politiek leven* (Zutphen 1984) blz. 86.

⁵⁵ Klijn & Te Slaa, *De NSB / [Deel 1]*, blz. 304.

ambtenaar die een tijdje hoofdredacteur is geweest van *Volk en Vaderland*. Bovendien stond hij bekend vanwege de leus: “Boerenland in boerenhand”.⁵⁶ Deze werken gaan allemaal over de boeren en/of de volksaard van Nederland. Het is gericht op de Nederlandse bevolking en leken als doel te hebben om de NSB-ideologie te propaganderen.

Ten eerste lijkt het erop dat er in alle onderzochte werken wordt getracht om een soort van saamhorigheid te creëren met het lezerspubliek. Er wordt namelijk veel gebruik gemaakt van “wij” en “ons” in de teksten. Het beoogde lezerspubliek is het Nederlandse volk en soms nog specifiek de Nederlandse boeren. Zo schreef Roskam in 1939:

“Voor de boeren heb ik dit geschrift samengesteld. Met boeren bedoel ik echter niet alleen hen, die het landbouwbedrijf beoefenen. Onder ons landvolk zijn er zelfs velen die hun boerenaard hebben verloren ... Dezulken zullen dit geschrift niet vatten.”⁵⁷

De bovenstaande passage stelt dat dat vele mensen van het ‘landvolk’, ooit een “boerenaard” gehad hebben, en dit lijkt dus te suggereren dat het Nederlandse volk van oorsprong boeren zijn volgens Roskam.

Reydon schreef in zijn pamfletten dat de Nederlanders Germanen zijn, en dat de Germanen boerenvolken zijn.⁵⁸ Vervolgens werd de Germaanse (en dus ook Nederlandse) identiteit ook direct in verband gebracht met het landschap. De Germanen zouden namelijk behoefte hebben aan nauw contact met de natuur en ze zouden niet goed kunnen aarden in een stad.⁵⁹ Bovendien zou het “oud-Germaanse gemeenschapsgevoel” volgens Reydon ook het beste terug te vinden zijn bij de plattelandsbewoners:

“Die gemeenschapsgedachte leeft van ouds het sterkst in die volksgroepen, welke het hechtst met den grond en de natuur verbonden zijn: de boeren, de tuinders, de plattelanders in het algemeen”⁶⁰.

Roskam noemt het boerendom zelfs de “bloedbron” van het volk.⁶¹ Net als door veel volkskundigen werd de Nederlandse volksaard hier dus voornamelijk bij de boeren neergelegd.

In de pamfletten waren Roskam en Reydon ook heel expliciet in het verkondigen van de ‘bloed-en-bodem’ gedachte bij het verbinden van de identiteit met het landschap. Er werd hierover door Reydon bijvoorbeeld het volgende gezegd: “Het is de liefde tot de natuur van onze geboortestreek en de

⁵⁶ Ibidem blz. 392.

⁵⁷ E. Roskam, *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer* (Lunteren 1939) blz. 3.

⁵⁸ H. Reydon, *Nationaal-socialisme en de Germaansche volksaard* (Utrecht 1936) blz. 4-6.

⁵⁹ Ibidem, blz. 7.

⁶⁰ H. Reydon, *Wat is Heemkunde* (Amsterdam 1944) blz. 80.

⁶¹ E. Roskam, *De eenheid van stad en land* (Leiden 1940) blz.13.

belangstelling in het menselijk leven van de ingeboren bewoners dier streek, met wie wij door handen des bloeds, door volksaard en liefde tot den geboortegrond verbonden zijn”.⁶²

Roskam spreekt vaak in termen zoals: “in bloed en bodem gebonden rasbewust volk”.⁶³ Er bestaat volgens Roskam en Reydon een bepaalde natuurlijke orde/wetten. Zo spreekt Roskam over “in volk en bodem verankerde levenswetten” die “onveranderlijk en van alle tijden” zijn.⁶⁴ Daarnaast stelden ze dat deze natuurlijke orde gevaar liep om ontwricht te raken door invloeden van buitenaf. Om dit tegen te gaan moet er worden teruggegrepen naar het “organisch volksleven van de boerengemeenschappen”.⁶⁵ Het welzijn van de boerengemeenschap wordt ook als essentieel geacht voor het algemeen belang van Nederland. Zo schreef Reydon:

“Willen wij tot een gezonde en sterke volksgemeenschap komen – en dat is het doel der Nationaal-Socialistische Beweging – dan dient er in de eerste plaats een gezonde, sterke boerenstand te komen”.⁶⁶

De centrale vraag van dit hoofdstuk is: Hoe verbond de NSB haar idealen over de Nederlandse nationale identiteit met het landschap en hoe werd de NSB hierbij geïnspireerd door de Nederlandse Volkskundigen? In de NSB-propaganda van Reydon en Roskam is een heel duidelijk verband te zien tussen de Nederlandse identiteit en het Nederlandse landschap. Deze twee elementen lijken onlosmakelijk verbonden te zijn via de bloed-en-bodem gedachte en dit vormt een soort natuurlijke orde die zo min mogelijk verstoord zou moeten worden. Mussert en Rost van Tonningen waren minder uitgesproken op dit gebied, maar uit de biografieën blijkt dat zij dit gedachtengoed ook bezaten. Het bestaan van deze bodemgebondenheid en een essentialistische volksaard die vooral bij de boeren op het platteland terug te vinden is, kwam ook voor bij de ideeën van prominente Nederlandse volkskundigen, zoals bijvoorbeeld Jan de Vries. Er is dus sprake van overlap tussen de ideologie van de NSB en de Nederlandse volkskunde.

Hoofdstuk 3, *Volk en Vaderland en Het Nationale Dagblad*

In dit laatste hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal: Op wat voor manier(en) werd de Nederlandse nationale identiteit gerepresenteerd in artikelen over het Nederlandse landschap uit NSB-bladen tussen 1933 en 1945? Zoals eerder vermeldt zijn er 34 artikelen uit de bladen *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* geselecteerd op basis van de zoektermen “bloed en bodem” en “boerenland”. Vervolgens is er een discoursanalyse toegepast op de inhoud van deze artikelen om te zien wat de

⁶² Reydon, *Wat is Heemkunde*, blz. 10.

⁶³ Roskam, *De eenheid van stad en land*, blz. 2.

⁶⁴ Roskam, *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer*, blz. 10-11.

⁶⁵ E. Roskam, *De stem van ons bloed* (Leiden 1936) blz. 15.

⁶⁶ H. Reydon, *Boerenland in Boerenhand* (Utrecht 1936) blz. 9.

connectie is tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap in deze NSB-propaganda.

De eerste stap bij deze discoursanalyse, het genre en statuut, spreekt bij deze bronnen eigenlijk voor zich, aangezien het min of meer om dezelfde soort bronnen gaat, en dezelfde soort auteurs. Het zijn namelijk allemaal artikelen uit dag- en weekbladen van de NSB en men kan er vanuit gaan dat de auteurs ook allemaal deze ideologie aanhingen. Bovendien zijn de meeste artikelen anoniem geschreven. Er zijn wel een aantal artikelen waarbij de schrijver bekend is, zoals bijvoorbeeld F. Breedvelt en P. C. de Roo. Eveneens worden soms toespraken van bekende NSB'ers zoals Mussert en Roskam geparafraseerd in de artikelen. Maar al met al kan er vanuit worden gegaan dat al deze auteurs dezelfde politieke ideologie aanhingen, en er is daarom ook weinig inhoudelijk verschil aangetroffen in de onderzochte artikelen van deze verschillende auteurs.

De volgende stap in de analyse is de relatie tussen de auteur en het publiek. Hierbij valt te zien dat de meeste auteurs geprobeerd hebben om de afstand tot het publiek vrij klein te houden in hun artikelen. Er wordt heel veel gesproken over “wij” en “ons” wanneer de auteur zich tot het publiek richt.⁶⁷ Deze woorden worden vervolgens ook vaak in combinatie gebruikt met de voorvaderen, het Nederlandse volk of zelfs het Germaanse volk. Zo spreekt Mussert bijvoorbeeld over “ons Germaansche volk” in een artikel uit 1936 over een van zijn toespraken.⁶⁸ Uit de artikelen blijkt ook dat de woorden Nederlands (of alternatieve spellingswijzen zoals Nederlandsch en Nêerlands) en Germaans (of Germaansch) min of meer door elkaar werden gebruikt, wat kan aanduiden dat de auteurs dit ook praktisch als hetzelfde beschouwden. Als het gaat om de boerengemeenschap getuigt het taalgebruik van de auteurs ook vaak van saamhorigheid met de lezers. Zo heeft een van de artikelen een veelzeggende titel: “Wij, boeren..”, waarin de auteur niet zo zeer namens de Nederlandse boeren spreekt, maar zich gewoon richt tot de (Nederlandse) lezers.⁶⁹

Wat ook opvalt is dat de auteurs het publiek vaak direct aanspraken en probeerden aan te sporen om bepaalde acties te ondernemen. De tekstpassages die een bepaald gedrag teweeg willen brengen bij de lezer worden ook wel performatieve taalhandelingen genoemd.⁷⁰ Een illustratief voorbeeld van zo'n passage is het volgende: “Boeren van Nederland, hoe lang zal het toch wel duren, aler gij opstaat en uw rechten opeischt?”. Het artikel waar deze passage uit afkomstig is gaat over een conflict over het erfrecht van de boeren (de slogan “boerenland in boerenhand” refereert hier ook naar), en laat zien dat de auteur de lezer direct aanspreekt en aanzet om actie te ondernemen.⁷¹

⁶⁷ Zie bijvoorbeeld: ‘Boerenland in Boerenhand’, *Volk en Vaderland* (17 maart 1934); ‘Boekbespreking’, *Volk en Vaderland* (21 december 1935); ‘Uit en over Groningen’, *Het Nationale Dagblad* (16 juli 1943).

⁶⁸ ‘Terug naar volk en bodem, Mussert roept u ter hagepraak’, *Volk en Vaderland* (25 april 1936).

⁶⁹ ‘Wij, boeren...’, *Volk en Vaderland* (31 mei 1940).

⁷⁰ Beyen, *De taal van de geschiedenis*, blz. 122-126.

⁷¹ ‘Ontegend volk’, *Volk en Vaderland* (6 augustus 1937).

Een van de meest opvallende en interessante elementen voor dit onderzoek is de rol die de boeren en het landschap spelen bij de Nederlandse nationale identiteit in de artikelen. Net zoals is besproken in de vorige twee hoofdstukken lijkt er namelijk sprake te zijn van een soort essentialistische Nederlandse volksaard die vooral bij de boeren terugkomt en dat deze boeren ook echt gebonden zijn aan de bodem.⁷² In een stuk genaamd *Op Neêrlands boerenland branden de vuren* werd er bijvoorbeeld gesteld dat het Nederlandsche volk van oorsprong een volk van boeren is.⁷³ Bovendien zouden de boeren ook de bron van de “volkskracht” zijn:

“Evenzoo is de agrarische bevolking de grondslag voor het voortbestaan van ons volk als volk. Zij is de bron der volkskracht.”⁷⁴

Veel artikelen benadrukten ook expliciet dat de boeren erg zijn verbonden met de grond waarop ze leven: “met alle vezels van ziel en lichaam gebonden aan juist dat stuk grond”.⁷⁵ Een ander heel tekenend voorbeeld is afkomstig uit het stuk *De revolutie der erfelijkheidswetten*, waarin de schrijver duidelijk probeerde te maken dat het niet toevallig zou zijn dat “wij” (de Nederlanders dus) leven op Nederlandse grond:

“Ons land is niet een willekeurige lap grond waarop wij min of meer door toeval beland zijn en waarvan wij eigenlijk los staan, neen het vaderland, het land onzer sibbe is met het bloed onze vaders deel van ons eigen wezen.”⁷⁶

De verbondenheid tussen de mensen en de bodem wordt hier benadrukt door te stellen dat onze voorouders hier al lang leefden. Het is hierbij ook belangrijk om het woord “sibbe” nader toe te lichten, dit is namelijk een oud-Germaanse naam voor “gezamenlijke verwanten”. In Duitsland gebruikten de nazi’s het woord “Sippe” zelfs als benaming voor ‘familie’.⁷⁷ In een artikel genaamd *Volksch* uit 1940 werd er zelfs een concrete definitie gegeven voor de term “volk”, waaruit blijkt dat bodemgebondenheid een belangrijk onderdeel is:

“Een volk is een uit sibben gegroeide groep mensen, die samengebonden zijn door: a. gemeenschappelijke afstamming: bloedsverbondenheid; b. een gemeenschappelijk vaderland: bodemverbondenheid; c. gemeenschappelijke geschiedenis: lotsverbondenheid.”⁷⁸

⁷² Zie bijvoorbeeld: ‘Boer en krijgsman’, *Volk en Vaderland* (3 mei 1940); ‘Hoe ons heidelandschap ontstond’, *Het Nationale Dagblad* (19 juni 1941); W. D. den Hertog, ‘De natuur en de Germaansche mensch’, *Het Nationale Dagblad* (18-november 1942).

⁷³ ‘Op Neêrlands boerenland branden de vuren’, *Volk en Vaderland* (15 april 1938).

⁷⁴ ‘Boerenland in Boerenhand’, *Volk en Vaderland* (17 maart 1934).

⁷⁵ ‘Van eigen grond verdreven, gevoel voor den boerenaard en voor bloed en bodem’, *Volk en Vaderland* (8 december 1939).

⁷⁶ De Roo, P. C., ‘De revolutie der erfelijkheidswetten’, *Volk en Vaderland* (18 september 1942).

⁷⁷ Van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd*, blz. 105.

⁷⁸ ‘Volksch’, *Het Nationale Dagblad* (15 juni 1940).

Samen met bodemgebondenheid vormen afstamming en een gemeenschappelijke geschiedenis dus belangrijke onderdelen van het volk. Verderop in hetzelfde artikel werd er nog een andere toelichting op de term “volksch” gegeven: “Het is het eeuwige, onveranderlijke element dat in den loop der eeuwen is blijven leven en zal blijven leven, ondanks alle uiterlijke vormveranderingen.”⁷⁹ Hieruit blijkt dus de essentialistische insteek dat het volksch onveranderlijk en eeuwenoud (bijna tijdloos) is volgens de NSB. In een artikel over plattelandskunst staat dat de Nederlandse boeren heel veel eeuwenoude plattelandsgebruiken hebben overgedragen van geslacht op geslacht, en dat bij ons volk deze “oeroude teekens der voorvaderen” nog zo goed bewaard zijn gebleven dat het volk “niets van zijn volksche kracht kan hebben ingeboet”.⁸⁰

Deze verheerlijking van het boerenbestaan en het plattelandsleven gaat ook gepaard met een afkeuring van het stadse leven.⁸¹ Er wordt erg negatief geoordeeld over de stad en de stadsbewoners. In een artikel waarin er erg kritisch werd geschreven over het werken van plattelandsjongeren in de stad, staat bijvoorbeeld dat het dagelijks werk (in de fabrieken) en verblijf in de stad geestdodend is, en verslappend zou zijn voor de “goeden plattelandsgeest”. Later in het artikel staat dat de verstedelijking een gevaar zou vormen voor de economie en dat Nederland dus nooit bij uitstek een industrieel land mag worden.⁸² Bovendien komt de term “asphaltcultuur” ook expliciet terug in dit artikel: “maar ziet geen asphaltcultuur voor werkelijke cultuur, geen vervlakking voor vooruitgang aan!”⁸³

Wat betreft de stedelingen wordt er gezegd dat er een “van de natuur vervreemd geslacht” leeft in de stad.⁸⁴ Een artikel met de naam *De natuur en de Germaansche mensch* stelt dat er een “niet te ontkennen band” is tussen de “Germaanschen mensch” en de natuur (ook hieruit blijkt weer die bodemgebondenheid). Om die reden zou de Germaanse mens ook een oeroude drang hebben om zich los te willen maken uit de “benauwdheid van de stad”.⁸⁵ Elkar Nickel schreef in zijn kritische artikel dat de stad een vorm van onnatuur is en dat machines uit de stad waren begonnen “den oeroude bodem om te woelen”.⁸⁶ Verderop in zijn tekst staat meer kritiek op de stad:

“Daar liggen de steden nu, geweldig, brullend, walmend, kolkend en glinsterend, maar zij deugen niet. In hun ingewanden is de honger van de uitgestootenen even groot als de levenshonger van heel het volk.”⁸⁷

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ ‘Kracht en schoonheid van volk en land’, *Het Nationale Dagblad* (2 maart 1944).

⁸¹ Zie bijvoorbeeld: ‘De Drentsche beweging’, *Volk en Vaderland* (13 juli 1935). T. E. Bontkes, ‘De ontgoocheling van de Nederlansche volkskracht’, *Volk en Vaderland* (30 juli 1943); ‘Kracht en schoonheid van volk en land’, *Het Nationale Dagblad* (2 maart 1944).

⁸² ‘Stad en land in Nederland’, *Het Nationale Dagblad* (21 januari 1941).

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ ‘Een volk zonder vreugde’, *Volk en Vaderland* (14 maart 1936).

⁸⁵ W. D. den Hertog, ‘De natuur en de Germaansche mensch’, *Het Nationale Dagblad* (18-november 1942).

⁸⁶ E. Nickel, ‘De stad en de natuur’, *Het Nationale Dagblad* (4 mei 1940).

⁸⁷ E. Nickel, ‘De stad en de natuur’, *Het Nationale Dagblad* (4 mei 1940).

Een ander veelvoorkomend element in de artikelen is het gebruik van medische metaforen en stijlfiguren. Er wordt talloze keren in de artikelen gesproken dat er een “gezonde” volksgemeenschap moet worden bereikt, aangezien deze gemeenschap zou worden bedreigd⁸⁸. Een artikel over een rede van Mussert opent bijvoorbeeld op een veelzeggende wijze: “het volk is ziek -dóódziek”.⁸⁹ In veel artikelen wordt het volk ook als één geheel gezien, die vergeleken kan worden met een lichaam:

“Wij beseffen, dat in het organisme van het gezonde volksgeheel, geen orgaan gemist kan worden, dat alle arbeid nuttig en noodig is, en dat arbeid eert. Daarom strijden wij voor een organische volksgemeenschap uit bloed en bodem”.⁹⁰

De term ‘organisch’ komt ook veelvuldig terug bij beschrijvingen over de volksgemeenschap of het plattelandsleven. Zo zou het liberalisme de “organische banden” tussen de boeren en de natuur losmaken.⁹¹ Het gebruik van deze term suggereert ook dat de volksgemeenschap volgens de NSB iets natuurlijk en vanzelfsprekends was, wat ook weer aansluit op de essentialistische insteek. De bedreigingen waar de volksgemeenschap volgens de NSB mee te maken had (het internationale grootkapitaal in dit geval), worden ook beschreven aan de hand van een medische aandoening: “als een parasiteerende schimmel op een gezonden boom”.⁹²

Dit brengt ons op de laatste interessante bevindingen in de artikelen. Er is veel gesproken over het Nederlandse volkskarakter in de teksten en de belangrijke rol die de boeren hierin zouden hebben, maar er werd echter ook veel over tegenstanders en vijanden (de ‘ander’) geschreven. Deze groep is vrij breed en het is niet zozeer gericht op concrete groepen personen (behalve in het geval van de Joden), maar meer op bepaalde stromingen en ideologieën waar het nationaalsocialisme zich tegen afzet. Kapitalisme, liberalisme, materialisme, marxisme, individualisme, rationalisme en de (partij)democratie worden allemaal benoemd en als vijandig aangeduid.⁹³ In veel artikelen is er sprake van een soort constante strijd tussen deze “volksvreemde” stromingen en de volksgemeenschap: “Onze strijd zal nu gaan tegen de machten van den afgrond, die met onzen band met de natuur ook den levensader van ons Germaansche wezen willen doorsnijden”.⁹⁴

Er waren nog een aantal andere thema’s en onderwerpen die minder vaak terugkwamen dan de bovenstaande voorbeelden, maar alsnog regelmatig in verband werden gebracht met de Nederlandse identiteit. De ‘zee’ of ‘het water’ kreeg bijvoorbeeld ook een prominente plaats van de NSB. In één van

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld: ‘Wij, boeren...’, *Volk en Vaderland* (31 mei 1940); De Roo, P. C., ‘De revolutie der erfelijkheidswetten’, *Volk en Vaderland* (18 september 1942); Breedvelt F., ‘Onderwijs en sibbekunde’, *Het Nationale Dagblad* (31 mei 1944).

⁸⁹ ‘Terug naar volk en bodem, Mussert roept u ter hagepraak’, *Volk en Vaderland* (25 april 1936).

⁹⁰ Volksch’, *Het Nationale Dagblad* (15 juni 1940).

⁹¹ Boerendag’, *Volk en Vaderland* (31 maart 1939).

⁹² Ibidem.

⁹³ Zie bijvoorbeeld: ‘Onteigend volk’, *Volk en Vaderland* (6 augustus 1937); ‘Oud- vaderlandsch boerenerfrecht’, *Volk en Vaderland* (24 september 1937); Volksch’, *Het Nationale Dagblad* (15 juni 1940).

⁹⁴ W. D. den Hertog, ‘De natuur en de Germaansche mensch’, *Het Nationale Dagblad* (18-november 1942).

de artikelen werd het zelfs in één adem met het boerenland genoemd: “De geest van het boerenland en de geest van het water, zij zijn het, die ons Volk bezielen.”⁹⁵ Het christendom werd ook een aantal keer expliciet aangehaald in de artikelen, zo werd “bloed en bodem” als “twee heerlijke schepselen Gods” beschreven in één van de artikelen.⁹⁶ Wanneer er gebruik wordt gemaakt van andere zoektermen, zullen er hoogstwaarschijnlijk nog meer interessante artikelen verschijnen over de connectie tussen deze twee onderwerpen en de Nederlandse nationale identiteit.

Al met al kunnen er dus een aantal zaken worden geconcludeerd over de connectie tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap in deze artikelen. Ten eerste leken de meeste auteurs te proberen om de afstand met het lezerspubliek te verkleinen. Ze spreken vaak in termen zoals “wij” “ons”, en ze proberen vaak om de lezer aan te sporen om actie te ondernemen. Ten tweede is het duidelijk dat er (net als bij de bronnen in de vorige twee hoofdstukken) sprake is van een soort essentialistische volksaard die vooral bij de boeren is terug te vinden. Deze mensen zouden sterk verbonden zijn met de bodem en de natuur. Dit boerenbestaan wordt gezien als eeuwenoud en onveranderlijk, en wordt verheerlijkt in de bronnen, terwijl het leven en de mensen in de stad (en de stad zelf) juist negatief en onnatuurlijk worden neergezet. Ten slotte is er ook sprake van een strijd tussen de volksgemeenschap en allerlei ‘vreemde’ stromingen zoals kapitalisme, marxisme en individualisme. Deze strijd wordt vaak beschreven aan de hand van medische metaforen.

Er moet hierbij overigens nog wel gezegd worden dat de onderzochte bronnen slechts een selectie vormen van het totaal aantal artikelen waarin de termen “bloed en bodem” en “boerenland” voorkomen. Het kan dus zo zijn dat de artikelen uit deze steekproef dus niet het volledige beeld tonen. Een van de zaken die opvalt, is dat de term “boerenland” bij *Volk en Vaderland* juist vaker terugkomt vóór het uitbreken van de oorlog, terwijl de term “bloed en bodem” juist meer tijdens de oorlog terugkomt. Een ander punt is het feit dat er vóór 1939 bij beide zoektermen geen artikelen geschreven zijn in *Het Nationale Dagblad*. Maar er is gedurende de tijd geen duidelijke verandering waar te nemen in het discours en de artikelen spreken elkaar op inhoudelijk gebied niet tegen. De oudste artikelen uit *Volk en Vaderland* laten tevens zien dat veel radicale en essentialistische ideeën vanaf het begin al aanwezig waren bij de NSB.

Conclusie

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Wat is de connectie tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap in propaganda van de NSB tussen 1933 en 1945? Na het analyseren van de NSB-propaganda kan er worden geconcludeerd dat er volgens de NSB een duidelijk verband bestaat tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap. Bovendien heeft het bekijken van een aantal concepten uit de volkskunde ook laten zien dat dit verband lijkt te passen in een oudere

⁹⁵ J. Roelofs, ‘Scheepvaart en ordening’, *Het Nationale Dagblad* (29 december 1943).

⁹⁶ ‘Vragen staat vrij’, *Volk en Vaderland* (4 februari 1944).

narratieve traditie. Eén van de voornaamste elementen die terugkomt is dat er een soort essentialistische Nederlandse volksaard bestaat. Het Nederlandse volk was volgens de NSB oorspronkelijk een Germaans boerenvolk dat onlosmakelijk verbonden was met de natuur en het landschap. Volgens dit “bloed en bodem”-principe was de ‘authentieke’ Nederlandse volksaard dus ook het beste terug te vinden bij de boeren op het platteland. Dit “bodemgebonden” boerenbestaan werd veelvuldig verheerlijkt door de NSB. Het was een eeuwenoude en onveranderlijke natuurlijke orde die niet uit balans gebracht moest worden.

De NSB benadrukte ook dat deze ‘natuurlijke’ en ‘organische’ manier van leven werd bedreigd door allerlei ideologieën en ontwikkelingen die van buitenaf zouden komen. Kapitalisme liberalisme, individualisme, marxisme, en allerlei andere stromingen die haaks stonden op het nationaalsocialisme, werden allemaal neergezet als onnatuurlijke en ongezonde bedreigingen voor het Nederlandse volk. Deze stromingen werden vaak verbonden aan de steden en het leven in de stad. Deze ‘asfaltcultuur’, met alle ‘ontwortelde’ stedelingen, werd vaak afgeschetst als de negatieve tegenhanger van het plattelandsleven. In de propaganda lijkt het er ook op dat de auteurs de lezers willen overtuigen van de urgentie van deze ‘strijd’. Het zou dus gesuggereerd kunnen worden dat de boeren de oorspronkelijke of ‘echte’ Nederlanders zouden zijn volgens de NSB.

Veel van de bovenstaande ideeën over het Nederlandse volk kwam ook terug in de Nederlandse volkskunde in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het essentialistische idee dat er een Nederlandse volksaard (van Germaanse oorsprong) bestaat die vooral bij de boeren terug te vinden is, en de angst dat deze ‘authentieke’ manier van leven verloren kan gaan (of zelfs al verloren gaat), komt veel terug in de volkskunde. Prominente volkskundigen zoals Jan de Vries geloofden ook in de “bodemgebondenheid” van het volk. Er zijn dus een aantal belangrijke noties over de Nederlandse nationale identiteit uit de volkskunde terug te zien in de propaganda van de NSB. Er zou dus gesteld kunnen worden dat de ideeën over de Nederlandse identiteit van de NSB afkomstig zijn uit een langere narratieve traditie.

Het bovenstaande discours over de Nederlandse nationale identiteit volgens de NSB is vrij consistent gebleven in de onderzochte artikelen, pamfletten en andere NSB-publicaties. Er is geen sprake van een opzichtige verandering in het discours door de jaren heen en ook niet tussen de verschillende soorten bronnen en de verschillende auteurs. Dit onderzoek sluit daarom dus redelijk goed aan bij de huidige stand van zaken in het onderzoek. De NSB had volgens dit onderzoek namelijk vanaf het begin al vrij typische radicale ideeën over de connectie tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap. Het sluit dus aan op het idee dat de NSB vanaf het begin al duidelijke fascistische en nationaalsocialistische idealen verkondigen, in plaats van dat het een soort protestpartij of tegenpartij was.

Eén van de discussiepunten bij dit onderzoek is dat er gebruik is gemaakt van een steekproef, en dat de geselecteerde bronnen dus wellicht niet het volledige beeld tonen. Daarnaast zijn er een paar opvallende

zaken te zien bij de verdeling van de krantenartikelen. De term “boerenland” bij *Volk en Vaderland* komt bijvoorbeeld vaker terug vóór het uitbreken van de oorlog, terwijl de term “bloed en bodem” juist meer tijdens de oorlog terugkomt. Een ander punt is het feit dat er vóór 1939 bij beide zoektermen geen artikelen geschreven zijn in *Het Nationale Dagblad*. Er is echter geen duidelijke reden om aan te nemen dat de selectie aan bronnen geen representatief beeld tonen, aangezien de inhoud van de bronnen nogal overeenkomen met elkaar en er vrijwel geen sprake is van tegenstrijdigheden.

Voor eventueel vervolgonderzoek zou er nog kunnen worden gekeken naar een verklaring voor deze ietwat ongelijke verdeling van de zoekresultaten bij *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad*, en naar andere elementen die regelmatig in verband werden gebracht met de Nederlandse nationale identiteit in de NSB-propaganda. Propaganda over de rol die de zee of “het water” kregen binnen de Nederlandse identiteit is hier een voorbeeld van, samen met propaganda waarin veel christelijke ideeën en uitgangspunten werden verbonden met de Nederlandse identiteit. Dit vervolgonderzoek zou er dan voor kunnen zorgen dat er een nog duidelijker beeld wordt geschept van de connectie tussen de Nederlandse nationale identiteit en het Nederlandse landschap volgens de NSB.

Bibliografie:

Primaire bronnen:

Pamfletten en andere publicaties:

- Reydon, H., *Boerenland in Boerenhand* (Utrecht 1936).
- Reydon, H., *Nationaal-socialisme en de Germaansche volksaard* (Utrecht 1936).
- Reydon, H. *Wat is Heemkunde* (Amsterdam 1944).
- Roskam E., *De stem van ons bloed* (Leiden 1936).
- Roskam E., *De wereldbeschouwing van den Nederlandschen boer* (Lunteren 1939).
- Roskam E., *De eenheid van stad en land* (Leiden 1940).

Artikelen uit de dag- en weekbladen uit *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad*:

- 'Boerenland in Boerenhand', *Volk en Vaderland* (17 maart 1934).
- 'Weekoverzicht van onzen strijd nieuws uit kringen en groepen', *Volk en Vaderland* (24 november 1934).
- 'De Drentsche beweging', *Volk en Vaderland* (13 juli 1935).
- 'Boekbespreking', *Volk en Vaderland* (21 december 1935).
- 'Een volk zonder vreugde', *Volk en Vaderland* (14 maart 1936).
- 'Terug naar volk en bodem, Mussert roept u ter hagepraak', *Volk en Vaderland* (25 april 1936).
- 'Onteigend volk', *Volk en Vaderland* (6 augustus 1937).
- 'Oud- vaderlandsch boerenerfrecht', *Volk en Vaderland* (24 september 1937).
- 'Op Neêrlands boerenland branden de vuren', *Volk en Vaderland* (15 april 1938).
- 'Bloed en Bodem', *Volk en Vaderland*, (15 juli 1938).
- 'Boerendag', *Volk en Vaderland* (31 maart 1939).
- 'Van eigen grond verdreven, gevoel voor den boerenaard en voor bloed en bodem', *Volk en Vaderland* (8 december 1939).
- 'Jan Saal pleit voor den boerenstand', *Het Nationale Dagblad* (23 december 1939).
- 'Volkskunst, inhoud en oorsprong', *Het Nationale Dagblad* (30 december 1939).
- 'Boer en krijgsman', *Volk en Vaderland* (3 mei 1940).
- Nickel, E., 'De stad en de natuur', *Het Nationale Dagblad* (4 mei 1940).
- 'Wij, boeren...', *Volk en Vaderland* (31 mei 1940).
- 'Volksch', *Het Nationale Dagblad* (15 juni 1940).

- 'Stad en land in Nederland', *Het Nationale Dagblad* (21 januari 1941).
- 'De jeugd van Drenthe treedt aan', *Volk en Vaderland* (23 mei 1941).
- 'Hoe ons heidelandschap ontstond', *Het Nationale Dagblad* (19 juni 1941).
- 'Economisch front in nieuw gebouw', *Volk en Vaderland* (1 augustus 1941).
- 'Uit en over Groningen', *Het Nationale Dagblad* (16 juli 1943).
- De Roo, P. C., 'De revolutie der erfelijkheidswetten', *Volk en Vaderland* (18 september 1942).
- 'Staf de Clerq', *Volk en Vaderland* (30 oktober 1942).
- Den Hertog, W. D., 'De natuur en de Germaansche mensch', *Het Nationale Dagblad* (18-november 1942).
- 'De beteekenis van bloed en bodem', *Het Nationale Dagblad* (21 juli 1943).
- Bontkes, T. E., 'De ontpooiing van de Nederlansche volkskracht', *Volk en Vaderland* (30 juli 1943).
- 'Reydon's uitvaart', *Volk en Vaderland* (03 september 1943).
- Roelofs, J., 'Scheepvaart en ordening', *Het Nationale Dagblad* (29 december 1943).
- 'Vragen staat vrij', *Volk en Vaderland* (4 februari 1944).
- 'Kracht en schoonheid van volk en land', *Het Nationale Dagblad* (2 maart 1944).
- De Roo, P. C., 'Met de roode bus den polder in', *Volk en Vaderland* (10 maart 1944).
- Breedvelt F., 'Onderwijs en sibbekunde', *Het Nationale Dagblad* (31 mei 1944).

Secundaire literatuur:

- Barnouw, D., *Rost van Tonningen: fout tot het bittere eind*. (Zutphen 1994).
- Baum, R., 'Deconstruction of National Identity in the Third Reich: Nazisprache und Geopolitik', *National Identities*, 8:2, (2006) 95-112.
- Berger, S. & Conrad, C., *The past as history: national identities and historical consiousness in modern Europe* (Basingstoke 2015).
- Berger, S. & Storm, E., 'Intoduction: *Writing the Histoy of Nationalism* – in what way, for whom and by which means?' in: S. Berger & E. Storm (Eds.), *Writing the Histoy of Nationalism* (New York 2019) 1-18.
- Bosmans, J., en Van Kessel, A., *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).
- Beyen, M., *De taal van de geschiedenis. Hoe historici lezen en schrijven* (Leuven 2019).
- Damsma, J., 'Radicaal tot op het bot - Robin te Slaa en Edwin Klijn, De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935 (Boom; Amsterdam 2009)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:3 (2010) blz. 472-473.

- Henkes, B., 'Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde' in: F. van Vree, B. Henkes, & M. Eickhoff (Eds.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Elfde Jaarboek Oorlogsdocumentatie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2000) 62-94.
- Henkes B., *Uit liefde voor het volk: volkskundigen opzoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005).
- Kallis, A., *Nazi Propaganda and the Second World War* (Palgrave Macmillan 2005).
- Klijn E. & Te Slaa, R., *De NSB / [Deel 1], Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935.* (Amsterdam 2009).
- Klijn E. & Te Slaa, R., *De NSB / [Deel 2], Twee werelden botsen, 1936-1940.* (Amsterdam 2021).
- Margry, P. & Roodenburg H., *Reframing Dutch culture: between otherness and authenticity* (Aldershot 2007).
- Meyers, J., *Mussert, een politiek leven* (Zutphen 1984).
- Ribbens, K., 'Picturing anti-Semitism in the Nazi-occupied Netherlands: anti-Jewish stereotyping in a racist Second World War comic strip', *Journal of Modern Jewish Studies*, 17:1 (2018) 8-23.
- Van den Toorn, M. C., *Wij melden u den nieuwen tijd* (Den Haag 1991).